

Továbbá a történeti nyelvöldrajzi szemlélet még szociolingvisztikai szemponttal is bővült.

A bőséges nyelvi anyaggal dolgozó elemzés következetes nyelvöldrajzi aspektusban – szűkebb időszelvények szerint – a diakronián belüli szinkronia megközelítését is lehetővé teszi. Bizonyára ebből a lehetőségből fakad a szociolingvisztikai, sőt: pszicholingvisztikai szempontok érvényesítése a személynevek használatában, a keresztnévek megválasztásában. A dolgozatban kiváló eredménnyel alkalmazott új módszertani eljárások feltehetően előre fogják lendíteni a történeti dialektológiát is.

A komplex kutatási módszernek megfelelően számos nyelvi oldal kerül az érdeklődés homlokterébe (hangtani, alaktani, szókészleti, szófajtani, etimológiai), ugyanakkor a szerző a névhasználók, névadók, névalkotók, tehát a nyelvet használók földrajzi, etnikai, társadalmi stb. mozgásformáira is nagy figyelmet fordít. Az adatok gondos elemzése során fontos népiség- és településtörténeti ismereteket – olykor feltételezéseket – kapunk. A szóföldrajzi jellegű adatok az olvasó számára – számos statisztikai táblázatban, illetőleg térképen teszik izgalmassá a problémákat.

Hadd tegyek egy megjegyzést a *Tót* családnévvel kapcsolatban: az I. és a II. időszelvényben talán még a globálisan 'szláv' jelentésű ómagyar korból megőrződött családnévvel van dolgunk. Nem elképzelhetetlen, hogy a tatárjárás utáni – XIII–XIV. századi betelepítés/betelepülés szláv nyomairól van szó!

Még egy megjegyzés: a személynévi adatok elemzéséből az a kép körvonalazódik, hogy a középmagyar kor utolsó időszete (1712–1772) erősen leszakadóban van a korszaktól, ami egyébként az ismert társadalmi-politikai eseményekből, a be- és áttelepülési mozgalmakból fakadóan nyilvánvaló.

Végezetül: a dolgozatot a témaválasztás eredetisége, kutatómódszertani értékei, valamint új tudományos eredményei alapján alkalmasnak tartom arra, hogy szerzője, Hajdú Mihály a tudományok doktora fokozatot elnyerje.

Válasz az opponensek véleményeire és a fölvetett kérdésekre

Köszönöm opponenseimnek a sok időt és fáradságot igénylő munkát, amit dolgozatom elolvasásával és bírálatával végeztek. Hálás vagyok mindhármuknak, s ígérem, hogy egy mondatuk sem vész kárba. Ha munkám, vagy annak egy részlete netán megjelenhet, minden javító szándékú véleményt figyelembe fogok venni, s az elhangzottak valóban ilyenek voltak. Köszönöm,

hogy értekezésem fogyatékoságai mellett annak szerény eredményeit is elismerték, következtetéseim, megállapításaim egy részét elfogadták. De különösen megköszönöm azt a minden szavukból sugárzó jobbító szándékot, amellyel a hibákat és hiányosságokat illették, s amelyből segítőkészségük világossá válik. Általánosságban és egészében elfogadom a kifogásaikat, a részletek tekintetében azonban néhány ponton vagy vitatkozom, vagy inkább mentegetőzöm.

Mindhárom opponensem a nyelvtörténetnek és a dialektológiának is kiváló tudósa, így érthető, hogy a témaválasztás időszerűségének észrevételével kezdte a bírálatát mindegyikük. Valóban olyan korszakát igyekeztem a magyar nyelvtörténetnek, azon belül a névtannak megragadni, amely szinte minden szempontból kimunkálatlan, sőt nyugodtan kimondhatjuk: ma még elhanyagolt. Különösen az a nyelvjáráskutatás területén, s úgy vélem, hogy éppen a nevek (elsősorban a családnévek) viszonylagos pontosságra törekvő lejegyzése segítséget ad a középmagyar kori izoglosszák megvonásához, a nyelvjárási határok későbbi változásainak bemutatásához. A kisebb időszakok névhasználati tanulságainak levonásával kapcsolatban joggal említi DEME LÁSZLÓ a XVII. századi névanyag viszonylag csekélyebb mennyiségéből eredő hiányosságokat. Az igazság az, hogy érdekes módon ebből az időszakból, a XVII. század elejéről jelentősebb mennyiségű névadat is rendelkezésemre állt a Bethlen Gábor által 1604-ben végeztetett székelyek összeírásai, közismert nevén: az erdélyi lustrák alapján, de éppen a bőség tett óvatossá. Amennyiben valamennyi névadatát földolgozom e forrásoknak, aránytalanná vált volna az értekezés, vagyis nem az egész országra, vagy inkább magyar nyelvterületre érvényes kép alakult volna ki, hanem a székelyekre jellemző névhasználati sajátyságot kaptam volna meg, hiszen a hússzoros mennyiségű erdélyi névanyag struktúráját alig befolyásolta volna a többi vidék ehhez képest csekély névadata. Így inkább lemondtam e kor általánosításairól, de ahol lehetett (Őrség, Nagykőrös, Ugocsa stb.), ott a folyamatosság elvét megtartva bemutattam az egyes vidékek névanyagában bekövetkező változásokat. Más területeken, sajnos éppen a keleti vidékeken (Udvarhelyszék, Csíkszék, Moldva stb.) ez a folyamatosság nem volt végigvezethető, mivel XVI. századi vagy XVIII. századi adatok nem kerültek elő tömegesen, ami pedig az általánosításhoz elengedhetetlen. KRISTÓ GYULA joggal kifogásolja, hogy a Marostól délre eső területek kimaradtak a vizsgálatból. Ennek egyik és legfontosabb oka az adathiány. Amikor Káldy-Nagy Gyula közzétette a Gyulai szandzsák XVI. századi török deftereinek névanyagát, részben gazdasági okokra (pénzhiány), részben pedig az adatok túlnyomóan szerb voltára hivatkozva tette ezt. Tehát eddig még nem jelent meg erről a vidékről elegendő névanyag, de ha esetleg meg is jelent volna, annak nem magyar névanyaga kizárta volna a

fölhasználhatóságát, hiszen a korabeli magyar nyelvterületet igyekeztem vizsgálni (s ettől független, hogy közben Gyalu és környéke nagy mértékben elrománosodott).

NYIRKOS ISTVÁN kifogása jogos az egyes időszakok megnevezésével kapcsolatban. Pusztán stilisztikai szempontból váltogattam a „kor”, „korszak”, „időszak”, „szakasz” elnevezéseket, de tudom, hogy egyik sem pontos ezek közül, egyik sem igazi névtani kategória. Különösen zavaró a „3. időszak” vagy „9. szakasz” kormeghatározás, s mostani válaszomban kerülöm is ezeket, vagy ezekhez hasonlókat. Amikor azonban az olvasó visszalapozhat a számmal jelölt korszak kezdő és záró évszámaira, terjedelemcsökkentés céljából rákényszerültem az ilyen jellegű megnevezésekre a korszakhatárok pontos évszámainak minden egyes alkalommal való megadása helyett. A visszakeresés kétségtelenül többletmunkát jelent a fölhhasználóknak, s tisztelt opponenseimnek is azt adott, amiért elnézést kérek. A négy családtörténeti időszaknak nevet adni valóban nem próbáltam meg, de elképzelhető lenne egy „török kor első fele”, „török hódoltság második fele” vagy ezekhez hasonló elnevezések bevezetése.

Nagyon érdekes, új és kifejező DEME LÁSZLÓnak az a megállapítása, hogy a vezetéknevek éppen a nyelvtörténet középmagyar korában, annak is az elején váltak családnevekké. Ezzel természetesen egyetértek, de eddig még nem merült föl egyetlen névtani kutatóban sem az a gondolat, hogy a XV. századig vezetéknevekről, azután pedig családnevekről beszéljen. A két terminus technicus szinonímaként volt eddig használatos a magyar névtudományban. Kétségtelen, hogy a szaknyelvek nem szeretik a szinonímákat, s ha ilyenek mégis vannak, akkor azok egyikét új jelentéstartalommal tölti meg valaki, s ezzel árnyalatnyi különbségek tételére teszi alkalmassá a nyelvet. Ilyen a „helynév”, „földrajzi név”; a „becenév”, „becéző név”; „ragadványnév”, „megkülönböztető név” stb. kettőssége, s most éppen a „családnév” és „vezetéknév” jelentésbeli elválásának lehetünk tanúi a magyar névtudományban. Ehhez kapcsolódik HOFFMANN ISTVÁN észrevétele a személynévkutatás terminus technicusainak bizonytalanságáról. A Névtani Értesítőben 1979-ben elkezdődött egy vita Szabó T. Attila és Rácz Endre részvételével a magyar névtudomány szakszavairól, de érdektelenség miatt abba is maradt. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a folyóiratok legalkalmasabbak arra, hogy ilyen jellegű kérdések tisztázódjanak, s az összefoglalásoknak már az egyértelmű terminus technicusokat kell (vagy kellene) használniok.

MEZŐ ANDRÁS joggal kifogásolja azt a megfogalmazásomat, mely szerint már a XIII. századtól föltételezhetünk családneveket, sőt – ahogyan írtam – kettős családnevek csíráit. Ez kétségtelenül szótévesztés volt részemről, de nem is vezetékneveket szándékoztam írni, hiszen ugyanazon az oldalon, ahonnan

Mező András idézi tőlem az adatokat, magam a „körülírásos nevek” meghatározást használom. Most azonban inkább (egy régi vitánkra utalva) Inczeffi Géza „laza szerkezetű földrajzi nevek” terminus technicusát módosítva „laza szerkezetű személynevek” kifejezést használnám. Az ilyen típusú nevekből az egyik vagy másik elem elhagyható, esetleg egy harmadikkal fölcserélhető, mint ahogyan ilyenekre szép példákat találhatunk Fehértói Katalin XIV. századi gazdag gyűjteményében (1348 X 1351: *Johannes filius Michaelis dicti Fyzeri*, 1348 X 1351: *Michaeli Fyzeri*; 1394: *Petrus, filius Nicolai dicti Chykus de Zemene*, 1398: *Petrus, filius Nicolai dicti Chicus de Zanthow*; legszebb azonban közülük a következő: 1347: *Mauricius dictus Abraam filius Abrae rufi de Cheklez*, 1348: *Mauritius dictus Mokus seu Abraam*, 1348: *Mauritio alio nomine Mokus seu Abraam dictus*). A latinos formákból nehéz megállapítani, hogy milyen volt ugyanannak a névnek az anyanyelvi használata. Dolgozatomban csupán azt állítom, hogy az efféle és a Mező András által is idézett névalakulatokból fejlődhettek ki a kettős családnevek, s ha az ott felsorolt további adataim is megnéznők, az átmenet árnyaltabbnak, fokozatosabbnak látszanék, s eljutnánk végül az 1543-ból való *Petrus Tot-Szabo* adathoz, amely már vitathatatlanul kettős családnév, s amelyet éppen Mező András várdai személynevekkel foglalkozó tanulmányából vettem át.

Az őrségi és székelységi családnevek összehasonlításához kétségtelenül meg kell nézni a korábbi, XIV-XV. századi keresztnévdívatot. Az Anjou-kori Okmánytár ha nem is sorban, de folyamatosan megjelenő kötetei erre lehetőséget fognak adni, s az eddig kiadottak alapján meg is kezdtem tanítványaim segítségével az egyes időszakok keresztnévhasználatának, s természetesen családnévelőfordulásainak az összegyűjtését, vizsgálatát. Miután megjelent Mező Andrásnak „A templomcím a magyar helységnevekben” című könyve, magam is tudom, hogy az Őrségben gyakori *Adorján* név a zalavári apátság templomának névadójával hozható kapcsolatba, s az e műre való hivatkozással ki is egészítem a kéziratot, de természetesen nem csupán itt utalok rá, hanem másutt is egybevetem a keresztnévi eredetű családneveket a környékbeli patrocíniumokkal.

A *Tót* családnév valóban sok gondot okozott. A XVI. században szinte mindenütt a leggyakoribb családnév volt, de a XVIII. századra megritkult az előfordulása, s a Dunántúlon nagy mértékben kiszorította a *Horvát* név. Amennyiben a TESz szerint a kaj-horvátokra is vonatkozott a *tót* közszó, miért változott meg ellentétes irányban a két név megterhelése? Nem vetítettem vissza a *tót* szó ’szlovák’ jelentését a családnevek kialakulásának korára, hiszen az valamennyi szláv névre vonatkozott még akkor, s ezt Mező András is elismeri, amikor az északi, északkeleti *Tót* családnevekben a ’szlovák’ népnévet

föltételezi. Az adott helyen arra utaltam (talán nem egészen világosan), hogy Kapuvár környékén a Fölvidékről betelepülők hozták magukkal a *Tót* családneveket, vagy ami még valószínűbb: itt kapták meg, cserélték ki korábbi családneveiket sokan. Véleményem szerint a két szláv népet jelentő *horvát* és *tót* szó jelentéskülönülése korábbi a TESz. által adatolt 1800-as évnél. Legalábbis a családnevek körében való megjelenésükből és előfordulásaikból erre lehet következtetni. Hogy ebben a vélekedésemben GREGOR FERENC megerősített, azt hálásan köszönöm neki. Az a föltételezés, amit SZABÓ GÉZA említett e családnév tatárjárás utáni elterjedéséről, úgy vélem, további vizsgálatot érdemel, de mindenképpen érdekes, és új eredménye lehetne a magyar nyelvtudománynak.

Az egyes családnevek indítékainak föl kutatása, etimológiájának megadása annyira ingoványos talaj, hogy a tévedés lehetősége számtalan. Éppen ezért köszönöm mind NYIRKOS ISTVÁNNak mind pedig MEZŐ ANDRÁSNAK az észrevételeit az etimológiákkal és besorolásokkal kapcsolatban. A névetimológia és a névadási indíték valamint szójelentés között mindenképpen különbséget kell tennünk. Éppen ez a bizonytalanság, a szempontkeveredés látszik a múlt század elejének rendszerezési kísérleteiben. Ugyanitt szólok röviden a tulajdonneveknek a szófajok közé való beosztásának megkérdőjelezéséről, ugyanis erről a kérdésről a miskolci névtani konferencián tartott előadásomban részletesen beszéltem, s a közelmúltban meg is jelent a konferencia előadásainak szövege a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak sorozatában. Ott kifejtettem, hogy a tulajdonneveket (elsősorban több szóból való fölépíthetőségük miatt) nem tekinthetjük a főnevek egyik alosztályának, hanem egy szófajok fölötti kategóriát kellene bennük keresnünk, s leginkább a szintagmákhoz hasonlítanak, amelyeknek hasonlóképpen lehetnek különböző szófajú elemei, s néha valóban szintagmák is a tulajdonnevek, nagyon sokszor azonban egyeleműek, s ha nem azok, akkor sem lehet bennük kimutatni mindig a kapcsolódási viszonyt, mert az vagy elhomályosult, vagy nem is volt.

A családnevekkel kapcsolatban tényleg nem lehet „népszerűség”-ről beszélni, hiszen nem szabad választás eredményei ezek, bár keletkezésükkor mindenképp közrejátszott a névadók, a közösség elnevezési szokása, a különböző névtípusok kedveltsége az adott etnikumban. A migrációk következtében létrejövő arányváltozásokkor, a kialakult nevek egyes vidékeken nagyobb számban való megjelenésekor kétségtelenül nem a népszerűség a befolyásoló tényező, hanem sok egyéb más, leginkább talán az egyes családokban meglevő vagy éppen hiányzó genetikai erő, a szaporodás intenzitása, esetleg ennek valamilyen okból (korai halál, betegség stb.) való elmaradása. Ennél a stilisztikai vétségnél térek ki az opponensek által

tapasztalt, de néha szóvá sem tett géphibákra, melléütesek javíthatlanul maradására és mondszerkesztési hibákra. Valóban ez nagyrészt a sietségnek a következménye, s az időtől kevésbé szorítva majd lehetőségem lesz a közeljövőben ezeknek a kijavítására. Köszönöm, hogy Nyirkos István ezek egy részét felsorolva írásban eljuttatta számomra.

Ehhez kapcsolódik a bizottság első kérdésére adandó válaszom is. Lehetetlennek tartom, hogy a mai viszonyok között a dolgozat bármilyen átszerkesztés vagy átalakítás után is önálló kötet formában megjelenjék. Mivel az Akadémiai Kiadó gyakorlatilag megszűnt, egyetlen magánkiadó sem vállalkozik néhány száz példányban eladható munkák megjelentetésére. Arra viszont talán lesz lehetőség, hogy egy nagyobb, összefoglaló munkába beleillesztve, nagy mértékben lerövidítve, az adattár és az illusztráló ábrák, térképek elhagyásával a legfontosabb mondanivaló megjelenhessék. Az Osiris Kiadó az eddigi tervek szerint egy magyar névtani témájú, tankönyv jellegű kiadványt jelentet meg a közeljövőben, amelynek egy fejezete lehet a középmagyar kor személynévtörténete, természetesen nagy mértékben rövidített és átdolgozott formában. Ebben az esetben a szerkezeti átalakítást úgy kell elvégezni, hogy a szövegbe beépített illusztráló adatok reprezentálják a mostani adattárat, s a bibliográfia a lehető legszükségesebb szakirodalomra korlátozódjék.

Összefügg a megjelentetéssel a második kérdésre adandó válaszom is, amely a keresztnévek művelődéstörténeti szerepére vonatkozik. A tervezett könyvben mindenképpen sort lehet keríteni a keresztnévek változásainak okaira, az ezeket kiváltó történelmi és társadalmi, egyház- és művelődéstörténeti változásokra. Kétségtelen tény ugyanis, hogy ahol megállapítható a vallási hovatartozás, kiválóan jellemezhető a keresztnévanyag struktúrája: elsősorban nem a leggyakoribb, hanem a jellegzetes nevek elterjedése alapján. Ugyanakkor ezeknek az adatoknak a fölhasználásával kikövetkeztethető azoknak a településeknek az egyházi hovatartozása, amelyekről írásos történeti adataink nincsenek, csak néhány összeírás keresztnévanyaga áll rendelkezésünkre.

Végezetül megköszönöm még egyszer opponenseim jóindulatát, segítőkészségét, a bírálóbizottság észrevételeit, kérdéseit. Kérem, fogadják el válaszom.

Budapest, 1997. szeptember 3.

HAJDÚ MIHÁLY